

Hadrovics László és a törökkori szerb egyháztörténet kutatása

Hadrovics Lászlót, a magyar – déli szláv nyelvi és kulturális kapcsolatok kiváló kutatóját, szlavista generációk tanítómesterét a szakmai köztudat elsősorban mint filológust, nyelvészt tartja számon. Ha viszont egyszer valaki megvizsgálná, hogy melyik munkája a legidézettebb, könnyen lehet, hogy egy történeti témájú kötet vinné el a pálmát. A kötet, amelyet röviden méltatni fogok, a lehető legrosszabb időpontban és helyen, azaz 1947-ben Budapesten, a Teleki Pál Tudományos Intézet kiadványaként jelent meg, a híres Presses Universitaires de France kiadóval közösen, a címe pedig: *Le peuple serbe et son Eglise sous la domination turque* (A szerb nép és egyháza a török uralom alatt). A példányszám egészen alacsony volt, a háború utáni évek könyvterjesztéséről ne is beszéljünk, a téma aktualitása pedig a romló szovjet – jugoszláv kapcsolatoknak és ezek hazai következményeinek köszönhetően igencsak problematikusnak mondható. A kép akkor válik igazán sötétté, ha a kötet anyaggyűjtésére és megírására fordított öt esztendő (1942–1947) is számításba vesszük. Miként maga a szerző is nyilatkozik erről az előszóban: az elmúlt esztendők tökéletesen alkalmatlanok voltak a balkanisztikai kutatások folytatására, sőt még a legalapvetőbb szakirodalom beszerzése is olykor áthághatatlan nehézségekbe ütközött.

Mi a titka tehát, hogy Hadrovics könyve minden gátló körülmény ellenére a szerb egyháztörténet alapművévé, adataiban és koncepciójában is megkerülhetetlen mérföldkövévé vált, sőt 1990 után magyarra és szerbre is lefordították. A hatás több tényezővel is magyarázható. Mindenekelőtt érdemes megvizsgálni, milyen historiográfiai közegben fordult Hadrovics figyelme a szerb egyháztörténelem irányába. A szerző életrajzának ismeretében rögtön szembetűnik: Hadrovics eredetileg nem történésznek indult. Az Eötvös Collegium tagjaként magyar-latin szakon végzett a budapesti egyetemen, és magyar nyelvészetből doktorált. Horvátul csak egyetemista korában tanult meg. Nemzedékére, a két háború közötti Eötvös kollégistákra jellemző nagyon széleskörű és alapos műveltségének és tájékozódásának köszönhető, hogy filológiai alapképzettsége ellenére néhány éves könyvtári munka után a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Osztályára került, ahol feladata a magyarországi szerb kérdés történetének tanulmányozása lett.

Talán nem tévedek nagyot, ha a Teleki Intézet ezen időszakát és az ott folyó munkát a magyar historiográfia egyik leginkább előremutató jelenségei közé sorolom. Az intézetben összegyűlt fiatal tudósgárda célkitűzéseiről az egyik akkori munkatárs, Benda Kálmán így nyilatkozott egy későbbi interjújában: „Az intézet feladata hivatalosan a háború utáni béke előkészítése volt, mi azonban úgy határoztuk meg feladatunkat, hogy egy új magyar történelemszemléletet kell kialakítani, amelynek lényege a hungarocentrizmus megszüntetése. Olyan szemléletet, mely Magyarországot nem elkülönítve, mintegy légüres térben nézi, hanem a magyar történelmet beágyazza a szűkebb és a nagyobb táj egészébe, s a magunk fejlődését a szomszédos népekével egybevetve vizsgálja.” Ennek a koncepciónak a jegyében az intézet munkatársai hangsúlyosan fordultak a Kárpát-medence nemzetiségeinek és a szomszédos országoknak a történelme felé, és a szerb, horvát, román és szlovák történeti kutatások eredményeinek alapos ismeretében ezen népek történelmét nemzetek feletti, komparatív szemlélettel tárgyalták. Az intézet a magyar nyelvű évkönyv mellett kiadott egy francia nyelvű folyóiratot, a *Revue d'Histoire Comparée*-t, amelyben – a címnek megfelelően – kifejezetten a közép-európai összehasonlító jellegű tanulmányok kaptak helyet. A párizsi egyetem kiadójával közösen publikált folyóiratnak talán elsőként sikerült áttörnie a magyar történettudomány első világháború utáni elszigeteltségét, a benne megjelent dolgozatok nagy része ma is alapvetően fontos kérdéseket tárgyal. Ezért is méltatlan, hogy erről a vállalkozásról máig oly kevés szó esik.

Hadrovics intézeti feladatát, a magyarországi szerb kérdés modernkori történetét a szerbek nagy exodusától, 1690-től kezdve kívánta feldolgozni, azonban hamarosan ráeszmélt, hogy a problémák gyökerei nem a kivándorlással és Magyarországon, hanem még a Balkánon és sokkal korábban kezdődtek. A szerbség beilleszkedése az új, magyarországi közegbe, az uralkodótól nyert autonómiájuk nem valamiféle új modell alapján történt, hanem híven követte az Oszmán Birodalomban élvezett jogi helyzetük és privilégiumaik rendszerét. Ez a felismerés komoly történetírói kihívás elé állította a fiatal tudóst, hiszen így olyan terepre kellett merészkednie, amely nemcsak, hogy a magyar szakirodalomban lényegében ismeretlen volt, hanem a nemzetközi kutatásban is nélkülözötte (sőt igazából Hadrovics művén kívül máig nélkülözi) a minden szempontot magába foglaló szintézist.

Hadrovics első jelentősebb vonatkozó tanulmányát 1942-ben jelentette meg az intézet évkönyvében *A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei* címmel, a dolgozat a következő esztendőben a francia nyelvű komparatistikai folyóiratban is napvilágot látott. Ez az írás már tartalmazza azokat a téziseket, amelyek öt évvel később megjelent könyvének vezérfonalát jelentik. Az 1947-ben kiadott monográfia koncepciója, sőt felépítése is nagyon hasonlít a korábbi tanulmányéhoz, a különbség a kidolgozottságban van. Hadrovics az addig megjelent forrásközlések és tanulmányok szinte teljességét mozgósítva olyan plasztikus és kerek, minden fontos részletre kiterjedő, ugyanakkor logikus szintézisbe szerveződő képet rajzolt a szerb egyház törökkori helyzetéről, amilyent azóta senkinek sem sikerült.

A szerző a szerb egyház történeti jelentőségét mindenekelőtt abban határozta meg, hogy a világi hatalommal igen szoros szimbiózisban élő autokefál ortodox egyházak mintájára, sőt a sajátos történelmi fejlődés következtében azok között is kiemelkedő módon az egyház a szerbség körében a nemzettudat egészen korai kialakulásának és nagyon szilárd meggyökerezésének előmozdítója lett. Ennek okát jórészt a török hódítás után a szerb állam bizonyos funkcióinak átvételében és az egyháznak a népével való rendkívül szoros kapcsolatában látta. Az ily módon egyházi hatásra létrejövő ún. keleti nemzettípus a 18. század végén került összeütközésbe a felvilágosodás és a romantika hatására megjelenő modern, ún. nyugati nemzettípussal, amely részben éppen ezen vallási-nemzeti öntudattal szemben fogalmazta meg önmagát, képviselői pedig az egyházzal szembeforduló laikus értelmiségiek lettek. A két eszmevilág harca hosszú ideig tartott, és voltaképpen máig sem zárult le teljesen.

A kötet központi részében a szerző bemutatja a konstantinápolyi pátriarkátus mintájára működő ipeki szerb pátriarkátus autonómiájának legfontosabb elemeit, részletesen elemzi a pátriárka, a zsinat, a püspökök és a papság jogi helyzetét és funkcióit, nagyon alaposan tárgyalja az egyház gazdasági helyzetét, a különböző adónemeket, végül az egyház integratív szerepét, politikai orientációját és nemzeti misszióját. Ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a pátriarchátus sokkal többet jelentett, mint pusztán egyházszerkezeti egységet. Az egyházi és világi funkciók differenciálatlan keveredése folytán a szerb egyház ősi bizánci elveken nyugvó, theokratikusan kormányzott vazallus-államot alkotott az oszmán birodalom kötelékében.” A szerbek Magyarországra átköltözve magukkal hozták az Oszmán Birodalomban élvezett autonómiájukat, amelynek elemei alapul szolgáltak az új hazájukban élvezett kiváltságaikhoz. Más szavakkal: a pátriárka az általa vezetett vazallus-államot telepítette át az egyik főhatalom alól a másik alá, vagyis egy bizánci elveken nyugvó és török állami viszonyok közé beágyazott, balkáni jellegű kormányzati rendszert importált idegen testként egy nyugati egyházi és állami struktúrába, ami előre kódolta a következő évszázadok súlyos feszültségeit.

Hadrovics munkájának ismertetésekor joggal merül fel a kérdés: mennyiben és mely területeken haladta meg az elmúlt hat évtized kutatása Hadrovics szintézisét? A bibliográfia akárcsak futólagos szemléje is arról győz meg: a szerb egyháztörténeti irodalom tekintélyes mennyiségi gyarapodása nem feltétlenül jelent ugyanolyan arányú minőségi változást is.

Ugyanakkor tény: a mai történészek sokkal több feltárt adat áll a rendelkezésére, mint annak idején Hadrovicsnak. Jelentős az előrelépés történt az egyházi archontológia, a művészettörténet, az irodalomtörténet és különösen az oszmanisztika területén. A turkológusok alapvető oszmán forrásokat tártak fel az isztambuli levéltárakból, illetve az athoszi és szerbiai kolostorok gyűjteményeiből, ezek a dokumentumok jelentik azt a forrásbázist, amelyre alapozva Hadrovics megállapításait finomítani és korrigálni lehet.

Erre itt mindössze egyetlen, de Hadrovics koncepciója szempontjából lényeges példát említek. Mint említettem, Hadrovics a szerb ortodox egyházat egyértelműen az oszmánok egyfajta vazallus államának tekintette. Természetesen ismerte a korabeli ellenvéleményeket is, mindenekelőtt Helmuth Scheel német turkológus vonatkozó értekezését, aki az erdélyi fejedelmek és a konstantinápolyi pátriárkák számára kiadott szultáni diplomák összehasonlítása alapján kétségbe vonta az ortodox pátriárkák vazallus fejedelmi jogállását. Hadrovics ugyanakkor úgy látta, hogy a magyarázatot nem a – szerinte – megmerevedett török jogrend iratformuláiban, hanem a rendszer valós működésében kell keresnünk, ez pedig széleskörű autonómián alapult, és számos világi funkció átvételével sajátos állami jelleget nyert. A szerb egyház a szerbek számára bizonyos értelemben a középkori államhatalom folytatását jelentette, ami a szerző számára a vazallusállami jelleg melletti legfőbb érvként szolgált.

A szerb oldalt nézve Hadrovicsnak kétségtelenül igaza van. Az ő szemléleti korlátját az jelentette, hogy – a megfelelő oszmán forrásbázis hiányában – a szerb egyház önértelmezését kivetítette az oszmán fél interpretációjára is. A szerb és macedón oszmanisták, mindenekelőtt Olga Zirojević, Radmila Tričković, Vančo Boškov és Aleksandar Fotić munkásságának köszönhetően a szerb egyház oszmán identifikációját ma már világosan el tudjuk különíteni a korabeli (és későbbi) szerb olvasattól. A nagyfokú belső autonómia és a politikai igények ellenére az oszmánok elsősorban nem jogi-politikai, hanem gazdasági rendszerükbe illesztették a szerb egyházat; másképpen fogalmazva: a pátriárkátus szerb és oszmán értelmezése alapvetően eltért egymástól, de ezek a különböző alapelvek jól megfértek egymás mellett. Ennek következtében a pátriárkátusnak mint kvázi-vazallus államnak az értelmezése sem állja meg a helyét. Az ipeki pátriárkák és a metropoliták berátjuk értelmében meglehetősen széleskörű egyházi és bíraskodási joghatósággal rendelkeztek. Emellett egyházuk tagjaitól az oszmán karhatalom segítségével adókat szedhettek, és ebből a bevételből törlesztették a kinevező iratért járó és az éves adóikat a Portának. Az oszmánok tehát az egyházi méltóságok betöltésében tulajdonképpen (*mutatis mutandis*) a tímár-rendszert és jövedelembérleti struktúrákat vették alapul, amelyek értelmében a főpapoknak a befolyt jövedelmek egy részét a kincstárba kellett befizetniük. A szerb pátriárkák és a metropoliták tehát egyfajta átmenetet jelentettek az adóbérlők és a szpáhik között, de semmi esetre sem tekinthetők vazallus uralkodóknak.

Hadrovics László az 1948 utáni politikai változások miatt többé nem foglalkozhatott a szerbség történetével, 1951-ben intézeti állását is egyetemi docensségre cserélte fel, és visszatért eredeti szakmájához, a filológiához és a nyelvészethez. Arról, hogy ezzel a döntéssel mit nyert a nyelvtudomány, a mai emlékülés előadásai alapján fogalmat alkothatunk. Azt azonban, hogy mit veszített a történettudomány, csak találgathatjuk. Egy Gál István által szervezett ankéton 1942-ben 28 magyar tudós és tudománypolitikus nyilatkozott a magyarországi Balkán-kutatások lehetőségeiről és feladatairól. Közöttük Hadrovics László, a Teleki Intézet fiatal munkatársa vázolta fel a magyar-horvát-szerb kapcsolatok vizsgálatának legfontosabb témaköreit. Az általa felsorolt hat szerb és hat horvát vonatkozású kutatási témát egyéni kutatómunkájából kifejlődött konkrét munkaprogramként határozta meg. A szerb és horvát állami fejlődés magyar vonatkozásairól, az etnikai határok változásairól, az együttélés számos jogi és társadalomtörténeti kérdéséről, a művelődéstörténeti kapcsolatok több aspektusáról vagy a 19. századi modernizáció kölcsönhatásairól Hadrovics egészen

bizonyosan olyan magas színvonalú műveket alkotott volna, mint tette azt a szerb egyház törökkori történetéről. A külső kényszer hatására bekövetkezett irányváltása ezt megakadályozta. Egyetlen történeti monográfiájával viszont nagyon magas minőségi mércét állított fel az utódok számára; számunkra, akiknek az elődök munkáját ma, szerencsésebb körülmények között folytatni kell.

Köszönöm szépen megtisztelő figyelmüket.